

A KIS- ÉS CSALÁDI VÁLLALKOZÁSOK GAZDASÁGI ÉS TÁRSADALMI SZEREPE

Nagy Balázs

Bevezetés

A családi vállalkozások kifejezést a köznyelvben gyakran használjuk a kis, elsősorban egy családhoz kötődő vállalkozások jellemzésére. Jelen tanulmányban ezt a fogalmat járjuk körbe és mint látni fogjuk jóval komplexebb témáról van szó, mint elsőre gondolnánk. Önmagában a családi vállalkozások értelmezése is jelentősen eltérhet a kutatók munkáiban. E bizonytalanság és a fogalmi különbségek vezetnek ahhoz, hogy csak becsülni tudjuk a magyar családi vállalkozások számát. Fontos azt is kiemelni, hogy bár elsősorban a kisvállalkozásokat illetik családi jelzővel, mégis a világ legnagyobb méretű és legnagyobb árbevétellel rendelkező cégei közül több is családi vállalkozásnak minősül. Ahogy arra utaltunk, minden a fogalmi kereteken múlik.

A Magyarországon működő vállalkozások jelentős többsége a kis- és középvállalkozások közé tartozik, ezért e szektor adja a családi vállalkozások zömét. A tanulmányban bemutatjuk a hazai vállalkozások szerkezetét, különös tekintettel a méretkategóriákra, valamint néhány hazai és nemzetközi tanulmány eredményének segítségével ismertetjük a családi vállalkozások lehetséges számát és arányát Magyarországon, illetve néhány további országban. Ezek mellett rámutatunk a több évszázada működő családi vállalkozások szerepére, valamint az előttük álló kihívásokra.

A magyar vállalati szerkezet

A vállalkozások kategorizálása méretkategóriánként egyszerű, hiszen a 2004. évi XXXIV. törvény határozza meg ezeket:

1. táblázat. A méretkategóriák besorolási szempontjai

Méretkategória	Foglalkoztatotti létszám	Éves nettó árbevétel legfeljebb	V A G Y	Mérlegfőösszeg legfeljebb
Mikrovállalkozás	< 10 fő	2 000 000 EUR		2 000 000 EUR
Kisvállalkozás	< 50 fő	10 000 000 EUR		10 000 000 EUR
Középvállalkozás	< 250 fő	50 000 000 EUR		43 000 000 EUR

Forrás: 2004. évi XXXIV. törvény a kis- és középvállalkozásokról, fejlődésük támogatásáról

Az 1. táblázat alapján a kis- és középvállalkozások fogalma egyértelmű, törvény által meghatározott, de mint látni fogjuk a családi vállalkozások fogalma ettől sokkal komplexebb.

Az Európai Bizottság 2021 júliusában jelentette meg az európai kkv-k éves jelentését (Annual Report on European SMEs 2020/2021), melynek részeként rámutatnak a vállalkozások szerkezetére méretkategóriánként.

A jelentésből kiderül, hogy a magyar kkv-szektor igen fontos szerepet tölt be a magyar gazdaságban. A kis- és középvállalatok által foglalkoztatottak száma több mint kétszerese a nagyvállalkozásoknál dolgozóknak és a kkv-khoz köthető a hozzáadott érték 55,1%-a. Ez felhívja a figyelmet arra, hogy a kis- és középvállalkozások sikeressége a magyar gazdaság elemi érdeke, ezért szem előtt kell tartani azokat a hatásokat, amelyek a közelmúltban érték ezt a szektort, illetve azokat a kihívásokat, amelyekkel a jövőben várhatóan szembe kell nézniük.

2. táblázat. A vállalkozások száma és aránya Magyarországon

	Vállalkozások		Foglalkoztatottak		Hozzáadott érték	
	Száma	Aránya	Száma	Aránya	milliárd €	Aránya
KKV-k (0-249 fő foglalkoztatott)	602 895	99,9%	1 927 893	68,7%	38,2	55,1%
Nagyvállalatok (250+ fő foglalkoztatott)	883	0,1%	876 359	31,3%	31,2	44,9%

Forrás: Európai Bizottság (2021) SME country fact sheet (DIW Econ becslés)

Az Európai Bizottság (2021) jelentésében Magyarországgal kapcsolatban is kiemelik, hogy a kkv-kat súlyosan érintette a COVID-19 járvány, különösen a szálláshely-szolgáltatás és vendéglátás területén. A főbb kihívások a digitalizáció területén mutatkoznak, ugyanis a hazai kkv-k csak kisebb beruházásokat valósítottak meg az elmúlt években. Ugyanez vonatkozik a kkv-k munkavállalóknak tartott, IKT készségek fejlesztésére irányuló képzésekre is. Az Eurostat adatai alapján a kisvállalkozások 12%-a, a középvállalatok 31%-a nyújt ilyen képzéseket, a nagyvállalatok körében pedig 65% ez az arány. Ez rámutat arra, hogy vállalati méretkategóriától függetlenül, a magyar kis cégek és a nagyvállalatok is lemaradnak az Európai Unió 27 tagállamának eredményétől. A tudásberuházásoknak nagy jelentősége van a vállalati versenyképesség fokozása érdekében, így a munkavállalók képzésére (különös tekintettel az IKT készségek fejlesztésére) nagy figyelmet kell fordítani.

Hasonlóan fontos fejlesztési terület a kkv-k elkötelezettségének javítása a „zöld átállás” fokozása érdekében. Az állami intézkedések ellenére még nem történt áttörés ezen a területen.

Családi vállalkozások Magyarországon és a környező országokban

A családi vállalkozások definíciója a kisvállalkozásoktól sokkal heterogénebb, a különböző jelentésekben gyakran eltérően értelmezik azt. Kása – Radácsi – Csákné Filep (2019) összegyűjtötte a családi vállalkozások különböző meghatározásait. Ezek közül néhány kiemelés:

- Kadocsa (2012) munkájában a családi vállalkozás minősítési kritériuma a következő: „legalább két fő családtag tulajdonos és a vállalkozás irányításában illetve munkájában részt vevő személy”. A meghatározás szerint tehát a családtagok közül több személy is közreműködik a vállalkozásban és a tulajdonosi jogok gyakorlásán túl részt vesznek az irányításban és munkában.
- Bizonyos szerzők azonban kizárólag a tulajdonosi jogok gyakorlásához kötik a családi vállalkozás kereteit. Andres (2011) a tőzsdei cégek vizsgálata során családi vállalkozásnak tekintette azokat a vállalkozásokat, melyeknek alapítói, illetve az alapító család tagjai a részvények több mint 25 százalékával rendelkeznek.
- Ang–Cole–Lin (2000) hasonlóan a tulajdonviszonyokhoz köti a családi vállalkozások definícióját. Értelmezésükben azonban a részvények több, mint 50 százalékát kell „kontrollálnia” a családnak.

Bár a korábban hivatkozott szerzők jelentősen több definíciót tekintettek át, mégis láthatjuk, hogy a családi vállalkozás fogalma nem egységes, minden kutató másként – a saját szemszögéből – értelmezi azt. Különböző szerzők értelmezése után Kása – Radácsi – Csákné Filep (2019) is kialakították a saját családi vállalkozás definíciójukat. Pontosabban két definíciót is meghatároztak, ebből az első:

Családi vállalkozásnak tekintik azokat a vállalkozásokat:

„A – amelyek önmagukat családi vállalkozásnak tartják, *vagy*

B – ahol a cég legalább 51 százaléka egy család tulajdonában van, *és*

C – a család részt vesz a vállalkozás irányításában, *vagy*

D – a családtagok alkalmazottként részt vesznek a vállalkozás működtetésében, *vagy*

E – a vezetés és a tulajdonlás átadása részben vagy teljes mértékben a családon belül valósul meg.”

Második definíciójuk abban különbözik az elsőtől, hogy kivették belőle az „A” feltételt, vagyis önmagában nem elegendő, ha a vállalkozás családi vállalkozásként definiálja önmagát.

E definíciók alapján kísérletet tettek a családi vállalkozások számának meghatározására Magyarországon. Becsléseik szerint a hazai vállalkozások között a 3-99 fős létszámkategóriában 57-66 százalék a családi vállalkozások aránya. Az 1-9 fős mikrovállalkozások között pedig 63-70 százalék ez az arány (Kása – Radácsi – Csákné Filep, 2019). A szerzők foglalkoztatottak száma szerinti részsokasági becslései szerint nincs nagy különbség a különböző létszámkategóriák között. Ez is rámutat arra, hogy a mikro- és kisvállalkozások között túlsúlyban vannak a családi vállalkozások, ami rámutat a nemzetgazdasági jelentőségükre.

Az Európai Parlament 2015. szeptember 8-i állásfoglalása az Ernst and Young 2014-es családi vállalkozások évkönyvére (Family Business Yearbook) hivatkozva a családi vállalkozások arányát magasabbra teszi, az összes európai vállalkozás 85%-át sorolja a családi vállalkozások közé, ahol a magánszektorban foglalkoztatottak 60%-a vállal munkát.

Ebben az állásfoglalásban (Európai Parlament, 2015) a családi vállalkozások gazdasági jelentőségét is összesítik és a következő pontokat emelik ki:

- „a családi vállalkozások hajlamosak nagy szociális felelősséget vállalni munkavállalóikkal szemben, aktívan és felelősséggel kezelni forrásaikat, valamint alapvetően fenntarthatóbb és hosszabb távú megfontolásokkal közelíteni a vállalkozás gazdasági jövőjéhez („tisztességes üzletember”), mint a nem családi irányítású vállalkozások, és ezért jelentősen hozzájárulnak Európa versenyképességéhez, valamint munkahelyeket teremtenek és őriznek meg”;
- „a családi vállalkozások saját múltjukból fakadóan erősen kötődnek a telephelyükhöz, és ezért a vidéki és a kedvezőtlenebb helyzetben levő területeken is teremtenek és megtartanak munkahelyeket”;
- „a családi vállalkozások adják a legtöbb munkalehetőséget a magánszektorban”;
- „különösen a nagymértékben szakosodott családi vállalkozások játszanak fontos szerepet a nagyobb vállalatok beszállítóiként és innovátorokként, és hosszú távú és generációkon átívelő gazdasági tevékenységük révén jelentős biztonságot nyújtanak az ellátott vállalatok számára”;

- „elengedhetetlen a „gondolkozz előbb kicsiben” elv alkalmazása ahhoz, hogy az uniós jogszabályok jobban illeszkedjenek a valós körülményekhez és e vállalkozások igényeihez”;
- „a családi vállalkozások fontos szerepet tölthetnek be a kisebbségek és az alulreprezentált csoportok arra való ösztönzésében, hogy részt vegyenek a helyi gazdaságokban”;
- „a családtagok között magasabb szintű a bizalom, ezért a családi vállalkozások igen rugalmasak és képesek alkalmazkodni a gazdasági-szociális környezet gyors változásaihoz”.

Ezek a szempontok is rámutatnak arra, hogy a családi vállalkozások nemcsak a gazdaságban töltenek be fontos szerepet, hanem a társadalmi és területi egyenlőtlenségek csökkentéséhez is hozzájárulnak. Utóbbi szempontjából nagyon fontos, hogy a telephelyválasztást meghatározza a családok „gyökere”, vagyis a lakóhelyük. Ezért is fontos, hogy a kevésbé fejlett területeken támogatni kell a családi vállalkozások megerősödését, hiszen ezzel csökkenteni lehet a területi egyenlőtlenségek mértékét. A helyi gazdaság támogatása mellett a lokális közösségek szempontjából is jelentős szerepük van, hiszen a munkahelyteremtés révén segítenek kitörni a tartós munkanélküliségből.

Egy német számítás szerint (Stiftung Familienunternehmen, 2019a) a német vállalkozások 90 százaléka ún. családi irányítású vállalkozások (Familienkontrollierte Unternehmen) aránya és a foglalkoztatás 58%-át adják ezek a vállalkozások. A családi vállalkozások jelentős foglalkoztatási szerepe többek között a német vállalkozások tradícióira vezethető vissza. Míg hazánkban a családi vállalkozások többsége most szembesül az első generációváltás nehézségeivel, az utódlás kérdésével, addig számtalan olyan német családi vállalkozás van, ami többévszázados működésre tekint vissza. A Stiftung Familienunternehmen (2019b) adatai szerint a „legidősebb” családi vállalkozást, a The Coatinc Company-t 1502-ben alapították. A cég honlapján is említést tesznek erről és kiemelik, hogy már 500 éve működnek családi vállalkozásként. A 35 legrégebbi családi vállalkozás között találjuk a vegyszer- és gyógyszergyártó Merck KGaA-t (alapítva 1668-ban) vagy éppen az írószereiről ismert Faber-Castell vállalatot (alapítva 1761-ben). Ez felhívja a figyelmet arra, hogy a sikeres családi vállalkozás hosszú távú működéséhez nélkülözhetetlen egy olyan elkötelezett család, amelynek tagjai az értékek megőrzésében és a sikeres üzletmenet fenntartásában érdekeltek. Természetesen mindig voltak és vannak olyan külső körülmények, események (például II. világháború vagy éppen aktuálisan a COVID-19 járvány), amelyek veszélyeztetik a

vállalkozások fennmaradását, azonban kellően agilis vállalkozások esetén a tradíciókban gyökerező válságálló képesség átlendíti a vállalkozásokat ezeken a nehéz időszakokon.

A KPMG (2021) szerint az Ausztriában működő cégek 80%-a tekinthető családi vállalkozásnak, ezeknél a cégeknél dolgozik a foglalkoztatottak kb. 70%-a. Kiemelik, hogy a családi vállalkozások előnyei, hogy hosszabb távon gondolkodnak és ezeknél a cégeknél erősebbek lehetnek a törekvések a cél elérésére, illetve itt a céggel való azonosulás is markánsabb. A kockázatok közül pedig az utódlást és a családi konfliktusokat emelik ki.

Svédországban is a családi vállalkozások dominanciáját mutatták ki (2010-es adatok szerint). A családi vállalkozások arányát 89, a nem családi vállalkozások arányát 8, a külföldi vállalkozásokét 2%-ra teszik, a kormányzati tulajdonú vállalkozások aránya pedig nem éri el az 1%-ot. Azt is kimutatták, hogy a családi vállalkozásoknál foglalkoztatottak legnagyobb része (94%-a) a mikrovállalkozásoknál vállal munkát, míg a nem családi, a külföldi és a kormányzati tulajdonú vállalkozások körében elsősorban a nagyvállalati foglalkoztatás jellemző. (Andersson et al., 2017)

Nagyvállalat mint családi vállalkozás?

Az adatok alapján látjuk, hogy a családi vállalkozásoknak és a kisvállalkozásoknak foglalkoztatási és nemzetgazdasági szempontból is nagy jelentősége van, azonban nem lehet a családi vállalkozásokat a mikro- és kisvállalkozásokkal azonosítani, ugyanis több nagy, multinacionális vállalat van családi tulajdonban. A családi vállalkozások kategóriája tehát nagyon komplex, hiszen az egy család megélhetési költségeit fedező mikrovállalkozás mellett a világ legnagyobb vállalatait is besorolhatjuk ebbe a kategóriába.

Téves tehát azt feltételezni, hogy az alapítói vagy családi tulajdonban álló vállalkozások csak kis cégek lehetnek, hiszen közöttük is találunk olyan multinacionális szervezeteket, amelyek a globális gazdaság meghatározó szereplői. A világ legnagyobb árbevételű cégeit felsorakoztató Fortune Global 500 lista élén már hosszú ideje az a Walmart áll, ami részben az alapító Walton család tulajdonában van. Szintén a lista első 10 helyezettje között található a Volkswagen csoport, ami a Piech és Porsche dinasztiához köthető (Fortune, 2021). Fontos tehát, hogy amikor családi vállalkozásokról beszélünk, akkor ne csak a kisvállalkozásokra, hanem akár a világ legnagyobb vállalataira is gondoljunk, hiszen a családi tulajdonlás ténye önmagában nem jelent egyfajta növekedési korlátot.

Ebből következik, hogy e vállalkozások világgazdasági szerepe is nagyobb, mint elsőre gondolnánk. A McKinsey (2014) egyik tanulmánya rámutat az alapítói vagy családi tulajdonban álló vállalkozások jelentőségére, ugyanis felhívják a figyelmet arra, hogy különböző becslések szerint a világ GDP-jének 70-90 százalékát ezek a vállalkozások állítják elő. Nemzetgazdasági, sőt mint láttuk, világgazdasági szinten is meghatározó szerepük van, mégis kevés figyelem irányul feléjük. Érdemes tehát megkülönböztetett figyelemmel kísérni a családi kisvállalkozásokat és támogatni a fejlődésüket, hiszen életciklusuk kezdeti szakaszában nem tudhatjuk biztosan, hogy melyik lehet közülük az, ami az ország vagy a világ legnagyobb vállalata lesz évek vagy évtizedek múlva.

Családi vállalkozások és családon belüli kapcsolatok

A családi vállalkozások azonban nem csak a gazdaság szempontjából töltenek be fontos szerepet. Ezek a vállalkozások a társadalmi tőke erőssége szempontjából is komoly hatást gyakorolnak, ugyanis egy olyan közösséget építenek fel, ami a hagyományok megőrzését, illetve a tudás átadását és folyamatos fejlesztését is elősegítheti. A családi tulajdonban álló kisvállalkozások tevékenységében a közeli családtagokon túl részt vehetnek olyan rokonok, barátok, ismerősök is, akik között már létezik egy összekötő erő, ami túlmutat a hagyományos munkaviszonyon. Ez bizonyos szempontból kedvező, hiszen például az együttműködés kezdetén már egy kialakult bizalmi kapcsolat áll fenn a tagok között, azonban szem előtt kell tartani a munkahelyi és családi szerepek szétválasztását. Sok esetben a közös munka során keletkezett konfliktusok hatással vannak a családi kapcsolatokra is. Ilyen például a szülő-gyermek, vagy éppen a testvérek közötti nézeteltérés bizonyos kérdések esetében. Ezen konfliktusok feloldásánál az üzleti és családi érdekeket is szem előtt kell tartani és meghozni a legjobb döntést. Ezeknek a családon belüli kapcsolatoknak az utódlás szempontjából is nagy jelentősége van.

Magyarországon a rendszerváltás után induló vállalkozások jelentős részénél aktuális kérdés az utódlás. A '90-es évek elején 20-as, 30-as éveikben járó vállalkozók mára a nyugdíj kapujában találják magukat és gondoskodniuk kell a vállalkozás vezetésének továbbadásáról is. Ilyenkor szokott felvetődni a kérdés, hogy ki lenne a legalkalmasabb személy az utódlásra. Családon belül találnak új vezetőt vagy inkább egy külső személyt bíznak meg? Bárhogy is döntenek, erre a változásra jó előre fel kell készülni, hiszen a vállalkozás által megszerzett tudás felbecsülhetetlen érték, ami egy erős, stabil vállalkozási szektor kialakulása szempontjából is nagy jelentőséggel bír.

A vállalkozóknak azt is szem előtt kell tartani, hogy az ő kötetlen munkaidejük jellemzően hosszabb, mint egy kötött munkarendben dolgozó alkalmazotté. Gyakran dolgoznak hétvégén és szabadnapokon is, mert a vállalkozásuk működését szívügyükként kezelik, éjjel-nappal nyomon követik, irányítják azt. A vállalati problémákat igyekeznek rugalmasan kezelni, a lehető leggyorsabban megoldást találni, még akkor is, ha az a közös családi programok rovására megy. Ezekre a vállalkozóknak és a családtagoknak nagy figyelmet kell fordítani, ugyanis a vállalkozás és a család között olyan harmonikus kapcsolatot kell találni, ami kiegyensúlyozottságot hoz mindkét oldalról. Ez pedig egyidőben vezethet sikeres vállalkozáshoz és boldog családhoz.

A családi vállalkozások előtt álló kihívások

Az Európai Parlament (2015) korábban már bemutatott állásfoglalása rámutat a családi vállalkozások előtt álló legfontosabb kihívásokra. Ezeket a következő kategóriákba lehet sorolni:

- a nemzetközivé válás kihívásai;
- a kisebb családi vállalkozások digitális átalakulása, digitális infrastruktúrában és technológiákban rejlő lehetőségek kihasználása;
- a vállalkozás tulajdonjogának és irányításának nemzedékről nemzedékre történő átadása;
- innováció iránti igény és megfelelő készségek és tehetség vonzása;
- adminisztratív és adórendszerből fakadó akadályok;
- finanszírozási, likviditási nehézségek;
- szakképzés gyakorlati oktatási részébe történő bekapcsolódás;
- szakképzett munkavállalók megtalálása és megtartása;
- új technológiákkal, globális integrációval, környezetbarát gazdálkodásra történő átállással kapcsolatos kihívások;
- vállalkozói szellem előmozdítása az oktatásban az új generációs vállalkozások létrejötte érdekében, különös tekintettel a családi vállalkozások szempontjából;
- a vállalkozásban családtagok által végzett hivatalos, informális alkalmi és láthatatlan munka jogi kereteinek biztosítása;
- a köz- és magánszféra együttműködésének, klaszterek létrehozásának szükségessége, kutatási intézményekkel való partnerség kialakítása az innovációs eredmények fokozása érdekében.

A felsorolásból jól látható, hogy az Európai Parlament állásfoglalásának megfogalmazott kihívásai a mai napig érvényesek. Bár sok országban történtek már intézkedések (így Magyarországon is), például az adóadminisztrációval kapcsolatos egyszerűsítés vagy digitális átalakulással kapcsolatos fejlesztések, mégis a többi területen is érdemes beavatkozni.

Különösen fontos lehet a vállalkozói szellem előmozdítása, hiszen a vállalkozói attitűd kialakítása elősegítheti az innováció egyik forrásának tekinthető, startup vállalkozások létrehozását. E változtatás hatásai vélhetően csak hosszú távon fognak jelentkezni, mégis érdemes ezeket a vállalkozói ismereteket és kompetenciákat fejleszteni az oktatásban.

A családi vállalkozások klaszterekben történő együttműködése szintén kedvező hatást gyakorolhatna a versenyképességre, hiszen a közös munka, közös projektek megvalósítása révén a vállalkozások mellett az adott település/járás/megye is fejlődni tudna.

A nemzetközivé válás kihívását gyakran olvashatjuk a különböző, kisvállalkozásokkal foglalkozó jelentésekben. Az Európai Parlament kiemeli, hogy gyakran a külföldi piacok ismeretének és a nemzetközivé válással kapcsolatos tapasztalatok hiánya miatt nem fektetnek be külföldön a vállalatok. Ha valóban az információ- és ismerethiány az egyetlen korlátozó tényező az adott vállalkozás nemzetközivé válásának, akkor érdemes támogatni ezek megszerzését, hiszen így a vállalkozás növekedése biztosított lesz. Azonban a családi vállalkozásokkal kapcsolatban ki kell emelni, hogy sok vállalkozás nem is akar növekedni. Azok a vállalkozók, akik helyben állítanak elő terméket vagy nyújtanak szolgáltatást (például egy éttermet üzemeltetnek), azok nem feltétlenül akarnak más városokban, régiókban vagy külföldön is terjeszkedni. A Pázmány Péter Katolikus Egyetemen, 2021 májusában tartott vállalkozói fórumon éppen erre mutattak rá és kiemelték, hogy a családi vállalkozások növekedését nem kell minden áron erőltetni, hanem elegendő a növekedés lehetőségét biztosítani.

Összegző gondolatok

Mint láttuk, a hazai vállalkozások számát tekintve a cégek döntő többsége a mikro-, kis- és középvállalkozási (mkkv) szektorba tartozik, és köztük nagy számban vannak családi tulajdonban lévő vállalkozások. A magyar és külföldi adatok áttekintése után láthattuk, hogy a családi vállalkozások foglalkoztatási szerepe jelentős, ezért megkülönböztetett figyelmet igényelnek. Ennek egyik fontos oka az, hogy a 90-es években alakult magyar családi vállalkozások napjainkban néznek szembe az utódlás nehézségeivel. A különböző források a tevékenység tulajdonjogának és irányításának átadását a családi vállalkozások egyik fontos

kihívásaként jelölik meg. Ezen a területen a magyar vállalkozásokra is komoly figyelmet kell fordítani.

Mint láttuk, a családi vállalkozások a helyi közösségekhez, a helyi értékekhez kötődnek, ezért nem jellemző rájuk, hogy – például egy kedvezőbb adózási környezetért – tevékenységüket egy másik országba helyeznék át. Ezzel pedig a területi egyenlőtlenségek csökkentéséhez is hozzájárulhatnak. A nemzetközi példákat áttekintve azt láttuk, hogy a külföldi családi vállalkozások akár több évszázados történelemmel rendelkeznek. Magyarországon ez nagyon ritka, azonban napjainkban is érdemes őket támogatni, hiszen közép- és hosszú (akár évszázadokban mérhető) távon is fontos gazdasági szerepük van.

A COVID-19 járvány következményeit és azok (családi) vállalkozásokra gyakorolt hatását folyamatosan vizsgálják. Bár ezen sorok írásakor még nem vagyunk túl a pandémia miatt bevezetett korlátozásokon és még nem tudjuk megjósolni a járvány végét, mégis azt valószínűsítjük, hogy az Európai Parlament (2015) állásfoglalásában szereplő kihívások mellett újak jelennek meg. Csath Magdolna (2021) éppen a pandémia utáni kihívásokra mutat rá és kiemeli azokat az „eszközöket”, amelyekkel ki lehet kerülni a fejlődési csapdából. Ezek a következők: nyitott innováció, innovációs hurkok, ökoszisztémák, klaszterek, kormányzati innováció. Látható, hogy a szerző a tudásnak és az innovációnak nagy jelentőséget tulajdonít és ezek a tényezők mikro- és makroszinten is hozzájárulhatnak a fejlődéshez.

Felhasznált irodalom

1. 2004. évi XXXIV. törvény a kis- és középvállalkozásokról, fejlődésük támogatásáról
2. Andersson, F. W. – Johansson, D. – Karlsson, J. – Lodefalk, M. – Poldahl, A. (2017): The Characteristics and Performance of Family Firms: Exploiting information on ownership, governance and kinship using total population data. Örebro University School of Business. 1/2017 Working paper. Letöltési link:
<https://www.oru.se/globalassets/oru-sv/institutioner/hh/workingpapers/workingpapers2017/wp-1-2017.pdf>
3. Ang, J. S. – Cole, R. A. – Lin, J. W. (2000): Agency costs and ownership structure. The Journal of Finance. Vol. 55. Issue 1. pp. 81–106. <http://dx.doi.org/10.1111/0022-1082.00201>

4. Andres, C. (2011): Family ownership, financing constraints and investment decisions. *Applied Financial Economics*. Vol. 21. Issue 22. pp. 1641–1659.
<http://dx.doi.org/10.1080/09603107.2011.589805>
5. Csath M. (2021): Fejlődési csapdaveszély a pandémia után. Kairosz Kiadó, Budapest.
6. Európai Bizottság (2021): SME country fact sheet - Hungary. Letöltési link:
<https://ec.europa.eu/docsroom/documents/46078>
7. Európai Parlament (2015): Az Európai Parlament 2015. szeptember 8-i állásfoglalása az európai családi vállalkozásokról (2014/2210(INI)). Letöltési link: <https://eur-lex.europa.eu/legal-content/HU/TXT/PDF/?uri=CELEX:52015IP0290&from=ES>
8. Fortune (2021): Global 500. Letöltési link: <https://fortune.com/global500/>
9. Kadocsa Gy. (2012): A hazai kis és közepes vállalkozások helyzete és fejlesztési lehetőségei. Vállalkozásfejlesztés a XXI. században (http://kgk.uni-obuda.hu/sites/default/files/01_Kadocsa_Gyorgy.pdf)
10. KPMG (2021): Family Businesses. Letöltési link:
<https://home.kpmg/at/en/home/insights/2022/01/family-businesses.html>
11. Kása R. - Radácsi L. – Csákné Filep J. (2019): Családi vállalkozások definíciós operacionalizálása és hazai arányuk becslése a kkv-szektoron belül. *Statisztikai Szemle* 97. évfolyam 2. szám. Letöltési link:
https://www.ksh.hu/statszemle_archive/2019/2019_02/2019_02_146.pdf
12. McKinsey (2014): Perspectives on Founder- and Family-Owned Businesses. McKinsey & Company.
13. Stiftung Familienunternehmen (2019a): Dates, numbers, facts - The economic significance of family businesses. Letöltési link:
<https://www.familienunternehmen.de/en/data-numbers-facts>
14. Stiftung Familienunternehmen (2019b): Die ältesten Familienunternehmen Deutschlands. Letöltési link:
https://www.familienunternehmen.de/media/public/pdf/pressebereich/meldungen/2019/2019-06-06/die-aeltesten-familienunternehmen-deutschlands_2019-06-06_liste.pdf